

**ŞƏXS ƏVƏZLİYİNİN SÖZ BİRLƏŞMƏSİ VƏ
SADƏ CÜMLƏDƏKİ VƏZİFƏLƏRİ****Z.Ə.ŞAHBAZOVA***

I və II şəxs əvəzlilikləri cümlədə subyekt və obyekt bildirir, isimi əvəz edir, lakin özləri heç bir vaxt isim tərəfindən əvəz edilə bilməz. Şəxs əvəzliyi özünün xüsusiyyətlərinə görə isimlərə daha yaxındır və cümlədə onu (isimi) əvəz edir. Cümlədə ismə məxsus olan cümlə üzvü vəzifələrin əksərini daşıya bilir. Lakin tamamilə ismə xas olan bütün morfoloji xüsusiyyətləri daşıya bilməyən əvəzliliklər ismə məxsus olan bütün sintaktik vəzifələri və funksiyalar da daşıya bilmirlər. İsimlər ismi birləşmələrin hər iki tərəfi kimi sərbəst və dinamik şəkildə çıxış edə bilər, mənsubiyyət və cəm şəkilçisi qəbul edir və s. Lakin şəxs əvəzlilikləri bu xüsusiyyətləri daşıya bilmədiyi kimi buna uyğun sintaktik vəzifələri də daşıya bilmirlər. Yeri gəldikcə biz bu fərqli xüsusiyyətləri izah etməyə çalışacağıq. Dilçilik ədəbiyyatında şəxs əvəzliliklərinin sintaktik vəzifə və funksiyalarından bəhs edən ayrıca monoqrafik tədqiqata rast gəlinmir. Lakin söz birləşmələri – onların ifadəsi cümlə üzvləri – onların ifadəsi mürəkkəb cümlə və s. məsələlərdən danışan araşdırıcılar yeri gəldikcə əvəzliyin də ifadə vasitəsi kimi çıxış etməsindən bəhs etmişlər. Biz əvəzliyin vəzifə və funksiyası arasında fərq gördüyümüz üçün burada əvəzliyin sadə cümlədəki rolundan ayrı, yeni qazandığı funksiyalardan isə ayrı bəhs edəcəyik.

Şəxs əvəzlilikləri isimlərdən fərqli olaraq atributivləşə bilmədiyi üçün birinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edə bilmir. Şəxs əvəzlilikləri adi sintaktik durumunda, qrammatik qaydalara əməl olunduğu vəziyyətdə də təyin qəbul edə bilmir. Bu nəzəri elmi əsasla görə şəxs əvəzlilikləri birinci növ təyini söz birləşmələrinin ikinci tərəfi kimi də çıxış edə bilmir.

Şəxs əvəzlilikləri ikinci növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi ona görə çıxış edə bilmir ki, leksik mənalarında ümumilik var. O, qeyri-müəyyən yiyəlik halda olduqda özündən sonrakı sözlə əlaqə yaratması məhduddur. Biz burada əvəzliyindən sonra işlənən öz sözünün mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənərək yaratdığı II növ təyini söz birləşməsini istisna hesab edirik. Öz sözü şəxs əvəzliyi ilə birləşərək müəyyənlik mənasının yaratmasına xidmət edir. Şəxs əvəzlilikləri ikinci növ təyini söz birləşməsinin ikinci tə-

---

* Şahbazova Zemfira Əsgər qızı – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının dosenti.

rəfi kimi heç bir halda çıxış edə bilmir. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinə ikinci tərəfi kimi vaxt çıxış edə bilmir və edə bilməz. Çünki şəxs əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilmir. Üçüncü növ təyini söz birləşməsinin birinci tərəfi kimi çıxış edən şəxsinə şəxs əvəzliyinin hər bir özündən sonrakı sözlə öz şəxsinə görə uzlaşır.

Şəxs əvəzlilikləri feli birləşmələrdə birinci tərəf kimi sərbəst, dinamik çıxış edə bilər. Mən gələndə; səni görmək, bizi sevən. Şəxs əvəzlilikləri sadə cümlə müxtəlif vəzifə daşıya bilər. Bu əvəzliliklər daha çox cümlənin baş üzvü olan mübtədə vəzifəsində daha mütəhərrikdir. Birinci şəxsin təkini bildirən «mən», cəmini bildirən «biz» əvəzliyinin mübtədə vəzifəsində işlənməsinə daha çox rast gəlinir. Bu zaman şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə həm ismi, həm də feli xəbərlə əlaqəyə girə bilər.

Şəxs əvəzliyinin I və II şəxsin təki və cəmi ilə ifadə olunan mübtədalar yalnız insan anlayışı bildirdiyinə görə kim sualına cavab verir.

Şəxs əvəzliyinin III şəxsin təki və cəmini bildirən «o və onlar» əvəzliyi insan anlayışı bildirdikdə «kim?» qeyri-insani varlıqları bildirdikdə nə? suallarına cavab verir.

Şəxs əvəzliyini ilə ifadə olunan mübtədalar bəzən cümlədə işlədilməyə bilər. Çünki, xəbərdəki morfoloji vasitədə işi icra edən subyektin hansı şəxsə aid olması məlum olur. Belə cümlələr mübtədəsi buraxılmış, müəyyən şəxsi cümlə hesab edilməlidir.

Mübtədəsi şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş elə cümlələr ola bilər ki, onların mübtədəsinin işlənməsi zəruri xarakterizə malik ola bilər. Bu isə həmin cümlədəki sintaktik situasiyadan asılıdır. Bu sintaktik şəraitin mövcudluğu haqqında sintaksisə həsr edilmiş bir çox kitablarda qısa da olsa bəhs edilmişdir.¹ Belə hallarda yeni şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədənin işlənməsini zəruriliyi sintaktik situasiya ilə bağlı olur. Bu zaman həmin əvəzliliklər cümlə üçün zəruri üzvə çevrilir, cümlənin məna yükünü daşıyır, fikri konkretləşdirir, əvəzlik bir üzv kimi seçilir əksər halda məntiq vurğu qəbul edir.

Şəxs əvəzliyi ilə mübtədəsi ifadə olunan cümlələrdə mübtədə buraxıla bilməyən hallara aşağıdakıları göstərmək olar. Burada biz daha çox I və II şəxsin tək və cəmini nəzərdə tuturuq. Lakin bu vəziyyətlər III şəxsin də qarşılaşdığını görə bilərik.

1. Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə məntiqi vurğu ilə seçildikdə, digər üzvlərdən fərqləndirildikdə cümlədə mütləq işlədilməlidir, bu onun aktuallaşmasına səbəb olur.

Belə hallarda bəzən mübtədə inversiyaya uğrayır və özünün yerini dəyişir, daha çox diqqəti çəkir və cümlənin əvvəlindən sonraya, bəzən isə sona keçir. Bu tipli cümlələrə bədii mətnlərdə daha çox rast gəlinir.

---

¹ Müasir Azərbaycan dili. B., Elm, 1981; Abdullayev Ə.Z., Seyidov İ.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. B., Maarif, 1985; Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). B., MMC, 2004.

Dəldi qulaqdan naləm fəryadım
Bəmə qaça-qaça mən, zil olmuşam
Yolunu axtaran sel kimiyəm mən

2. Şəxs əvəzliyindən sonra «ki» ədatı işləndikdə

İndə nə sən sənsən, nə də mən mənəm,
Biz ki biz deyilik, bizə əlvida. (B.Vahabzadə)

3. Mən ki ona yaxşılıq etmək istəyirdim (İ.Əfəndiyev)

4. Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə üsluba görə cümlədəki yerini dəyişir, yüksək intonasiya ilə deyilir, aktuallaşır.

Bu zaman şəxs əvəzliyindən sonra bəzən bağlayıcıların işləndiyi vəziyyətə də rast gəlirik.

Sən də budağısan ulu bir kökün
Başqa bir budaqla birləşdin bu gün (B.Vahabzadə)
Şəxs əvəzliyi həmcinis mübtədalarla paralel işləndikdə.

Təsadüfə bax ki, Adil də, mən də Moskvaya eyni vaxtda gəlmişik (S.Qədirzadə)

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə mürəkkəb cümlənin mübtədası olduqda. Bu zaman əvəzliyin işlənməsi mütləqləşir.

1. Mən otağı yığışdırım, sən də qalan işləri gör.

2. Sən eləsən, mən belə.

Mənim çox dözümlü məhəbbətim var. (B.Vahabzadə)

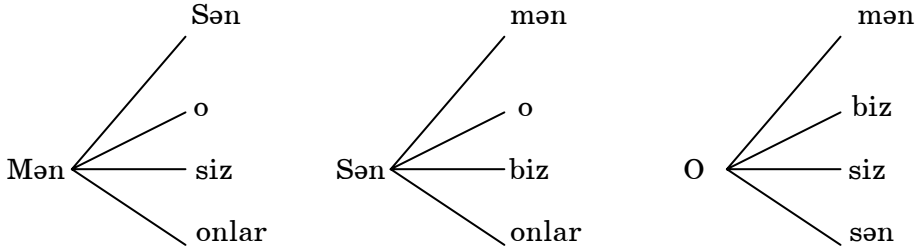
Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş yarımçıq cümlələrdə.

Kim qapını döyür? Mən. Bu işə kim cavab verəcək? Sən.

Mübtədə və xəbər eyni şəxs əvəzliyi vasitəsilə ifadə olunduqda mübtədə buraxılmır. Tabesiz mürəkkəb cümlədə bir-biri ilə qarşılaşdırılan əvəzliliklərlə maraqlı xüsusiyyət meydana çıxır. Qarşılaşdırılan əvəzliliklərinin hər biri özünü tək və cəmi ilə işləyə bilər.

1. Sən haradan bilirsən nə çəkirəm mən

2. Bu eşqin gücünə mən, mən olmuşam, (B.Vahabzadə)

Bəzən mübtədə cümlədəki situativ vəziyyətinə görə qeyri-müəyyənlik bildirir. Bu zaman cümlədən çıxarıla bilmir, çünki dinləyicinin diqqəti bu üzvə cəmlənir.

Bəxtiyar, sinəmdən neçə «mən» keçir
Biri dərdli, biri şən keçir. (B.Vahabzadə)

Şəxs əvəzliyi bəzən özündən sonra «öz» təyini əvəzliyini qəbul edir və birlikdə bir cümlə üzvü kimi çıxış edir. Belə şəkildə ifadə

olunan hər iki əvəzlik bir cümlə üzvü vəzifəsində çıxış edir. Bunların bir yerdə çıxış etməsi dilçilərin bir çoxunun diqqətini çəkmiş və müxtəlif fikirliliyə əsas vermişdir. Prof. Y.Seyidov «mən özüm», «sən özün» və s. bu kimi ifadələrdən bəhs etmiş və maraqlı fikirlər söyləmişdir. Müəllif belə birləşmələri əlavəli birləşmələrə uyğun gəldiyini, lakin müəyyən cəhətdən ondan fərqləndiyini də qeyd etmişdir. Müəllif yazır: Əlavəli birləşmələrdən bəhs edərkən həmin birləşmələrə uyğun gələn, lakin müəyyən xüsusiyyətlərinə görə onlardan ayrılan mən özüm, sən özün... kimi birləşmələr diqqəti cəlb edir. Bu birləşmələrə birinci tərəf şəxs əvəzliyindən, ikinci tərəf isə qayıdış əvəzliyi adı ilə qeyd edilən öz + mənsubiyyət şəkilçisindən ibarətdir»¹.

Müəllif öz – təyini əvəzliyinin mənsubiyyət şəkilçisi ilə bərabər şəxs əvəzliyinin işlənməsinin haqlı olaraq qədim tarixə malik olmadığını qeyd edir. «Kitabi–Dədə Qorqudda» belə fakta rast gəlinmədiyini deyir və bu mənanın şəxs əvəzliyini özünün işlənməsi şəklində verildiyini misallarda göstərir.

Müəllif mən özüm kimi ifadələrin mənasının yaranması üçün həmin təkrarından istifadə edildiyini yazır.

Müəllif «mən özüm, sən özün» tipli birləşmələrin də əlavəli birləşmələr kimi ikinci tərəfin birinci tərəfin ekvivalenti olduğunu onu əvəz etmək hüququna malik olduğunu qeyd edir. Bu birləşmələr uzlaşma əlaqəsinə əsaslanır. Uzlaşma əlaqəsi burada özünü mənsubiyyət şəkilçiləri vasitəsilə reallaşır. Müəllif bu xüsusiyyətə görə bunları əlavəli birləşmələrdən fərqləndirir. Lakin bu tipli

I Mən özüm	Biz özümüz
II Sən özün	Siz özünüz
III O özü	Onlar özləri

Birləşmələri əlavə birləşməsinin əsas növlərindən fərqləndiyini qeyd etmişdir.² Bizə belə gəlir ki, bu tipli birləşmələri təyini söz birləşmələrinin bir növü olan II növ təyini söz birləşməsi adlandırmaq mümkündür. Çünki bu birləşmələrin I tərəfi qeyri-müəyyən yiyəlik halda, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçilidir. Bu isə II növ təyini söz birləşməsinin yaranma üsuludur. Müəllifin II tərəfin birinci tərəfə ekvivalent olma məsələsinə burada həmin ekvivalentliyi həm mənsubiyyət şəkilçisi, həm də öz təyin əvəzliyinin semantik tutumundan asılıdır. Öz təyin əvəzliyinin mənsubiyyət şəkilçi qəbul etmiş sözsüz işlənmədiyi məlumdur.

Müəllif «mən özüm», sən özün, onun özü, bizim özümüz, sizin özünüz, onların özləri birləşmələrini haqlı olaraq III növ təyini söz birləşməsi adlandırır.

Müasir dövrdə bu birləşmələrin hər ikisi, yəni həm II növ, həm də III növ təyini söz birləşmələri dilimizdə çox işləkliyə malikdir. Belə birləşmələri əvəzlik birləşməsi adlandırmasına da rast gəlirik. Bizcə bu elə təyini söz birləşməsidir. Yeni birləşmə adını

¹ Seyidov Y. «Azərbaycan dilində söz birləşmələri». II nəşr, B., Bakı Dövlət Universiteti, 1992. S. 202.

² Yəne orada. S. 203.

çəkməyə heç bir ehtiyac yoxdur.

Şəxs əvəzliliklərinin cümlədəki vəzifələrindən biri də ismi xəbər ola bilmək xüsusiyyətidir.

İndi nə sən sənsən, nə də mən mənəm,

Biz ki biz deyilik, bizə əlvida (B. Vahabzadə).

Birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri bəzən cəm şəkilçisi qəbul edərək mübtədə vəzifəsində çıxış edə bilirlər. Bu zaman «Bizlər», «sizlər» sözü ilə ifadə olunmuş mübtədə məhdud şəxsləri və ya da tamın müəyyən hissəsini bildirir.

Bizlər o adamı sayılan hesab edirik ki, atıb, vuran, tutan olsun, heç kəs onun bir sözünü iki eliyə bilməsin. (İ.Əfəndiyev)

Şəxs əvəzlilikləri söz birləşməsi şəklində də mürəkkəb mübtədə kimi çıxış edə bilir.

Xəbər cümlədə tabe olan tərəfdir. Xəbərləri fel və digər nitq hissələri ilə (I və II şəxs əvəzliliklərinin tək və cəmindən başqa) ifadə olunan cümlələrdə biz bu qanunun pozulmasına rast gəlmirik. Xəbərləri şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş bir neçə cümləni nəzərdən keçirək.

1. Yaxşı qız, hələlik sizi tanımasam da, bu karvanda mənə ən yaxın adam yenə də sizsiniz. (S.Qədirzadə).

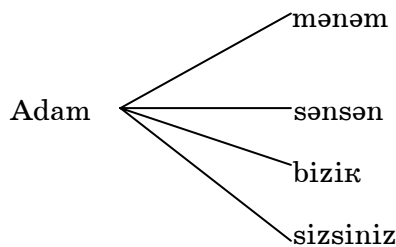
2. Bu ağır hökm ilə barışan mənəm.

Yandıran da mənəm, yaxılan da mənəm.

Döyən də, vuran da, yıxılan da mən!

Hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasından asılı olmayaraq bu sözlər III şəxsədirlər. Özlərinə tabe etdiyi xəbərlərin də III şəxsə aid olmağı, dilin qrammatik qanunlarına uyğun olaraq III şəxsə olmalı idi. Lakin əsas sözün şəxsi və kəmiyyətini saxlamaqla tabe sözü istənilən şəxslərə görə dəyişmək, həm də kəmiyyətə görə də məhdud da olsa dəyişə bilərik.

Məs.: yuxarıdakı misallarda verilən sözləri bu şəkildə dəyişə bilərik.

Xüsusi isimlə ifadə olunduqda I tərəfin kəmiyyətə görə dəyişməsi məhdudlaşır.

Mübtədə şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunarsa bu zaman uzlaşma bütün qayda-qanunu ilə özünü göstərir. Bu zaman həm şəxs, həm də kəmiyyətə görə uzlaşma çox qabarıq şəkildə özünü nümayiş etdirir. Bu halda cümlənin ifadə etdiyi mənada daha çox təhrik, qarışıqlaşma özünü göstərir.

Mən mənəm, sən də sənsən

Bu **biz**, bu da **siz** (B.Vahabzadə).

Xəbəri II və III şəxs əvəzliyinin tək və cəmi ilə ifadə olunan bu tipli ifadələrdə olan qrammatik əlaqə haqqında prof.Y.Seyidov belə qeyd etmişdir: Bu tipli birləşmələrdə tabe sözlər əsas sözlə deyil, sanki öz-özü ilə uzlaşmalı olur, yəni hansı şəxslə ifadə olursa həmin şəxsə məxsus şəkilçi qəbul edir. Müqayisə et: gələn mənəm, gələn sənsən, gələn bizik, gələn sizsiniz. Burada belə bir vəziyyətin əmələ gəlməsinə əsas səbəb subyektlə predikatın öz qrammatik yerlərini dəyişdirməsi və birləşmənin tərsinə qurulmasıdır. Müqayisə et: gələn mənəm – mən gəlirəm, gələn sənsən – sən gəlirsən, gələn bizik; biz gəlirik, gələn sizsiniz – siz gəlersiniz.¹

Müəllifin fikrinə aşağıdakını əlavə edə bilərik ki, burada tabe edən tərəf tək-cəmi feli sifətlə deyil, digər nitq hissələri ilə və söz birləşmələri ifadə oluna bilər. Lakin yeri gəlmişkən bu fikirlə razılaşan bir neçə müəllif və dərslərlərin adını çəkmək olar. Prof.Q.Kazımov bu tipli ifadələrdəki əlaqənin növünü göstərmək üçün rus dilinə müraciət etmişdir. Müəllif göstərir: «Я студент» tipli cümlələrdə işin icrasının hansı şəxsə aid olduğunu yalnız mübtəda-əvəzlik bildirir.² Sözüne davam edən müəllif yazır: «Əgər rus dilində mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma deyil, qarşılıqlı uyğunlaşma – kordinasiya müəyyən edilirsə, bizim dilimizdə mübtəda ilə xəbər arasında, tabelilik və tabelilik əlaqələrindən fərqli bir əlaqə üsulu kimi, kordinasiyadan da inamla danışmaq olar»³.

Müəllif, şəxs şəkilçiləri əvəzinə, subyekt ideyasını ifadə edən əvəzlərlərin son mövqeyə keçirilməsi və son mövqedə onların öz təmsilçiləri ilə birləşməsi (mən-əm, sən+sən, biz+ik, siz+siniz) şəxs əvəzlərlərinin aktuallaşması, məntiqi vurğunun şəxs əvəzlərlərinin üzərinə düşməsi yeni informasiyanın əvəzlərlər vasitəsilə verilməsi ilə bağlayır.

Müəllif, prof. Y.Seyidovun yazdığı kimi burada predikat və subyektin yerini dəyişməyin mümkünlüyünü qeyd edir. Haqlı olaraq yazır ki, bu paralellik aparılırsa aktuallaşan üzv də dəyişəcəkdir. Biz yuxarıda qeyd edilən fikirlərə şərik olmaqla yanaşı, onu da qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, xəbəri şəxs əvəzliyinin I və II şəxsin tək ilə ifadə olunan cümlələrdə predikat və subyektin yerini dəyişmək, cümlədəki fikrin aktuallaşması ilə bağlıdır. Bunların yerinin dəyişməsi uzlaşma əlaqəsinin ənənəvi şərtlərinin də pozulmasına səbəb olmuşdur. Bu tərəflər arasında yenə də məna və qrammatik bağlılıq vardır. Bu bağlılıq tərəfləri kordinasiya edir. Bu əlaqəni rus dilçiliyində olduğu kimi kordinativ əlaqə adlandırmaq təvəccülüdür. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində qrammatik əlaqələr sahəsində boşluq vardır. Bu boşluqları doldurmaq hələ də öz həllini tapmayan, adlandırılmayan əlaqələrin üzərində düşünmək vaxtıdır. Əlavə ilə əlavənin aid olduğu üzv, xüsusiləşmə

¹ Seyidov Y. «Azərbaycan dilində söz birləşmələri», B., BDU, 1992. S. 108.

² Kazımov Q. «Müasir Azərbaycan dili». B., ASPO-LİQRAF. LTDMMC, 2004. S. 32.

³ Yenə orada.

ilə cümlənin hissələri arasındakı bağlılıq, II və III növ təyini söz birləşmələri arasındakı əlaqənin qoşalığı, həmcins sıranı təşkil edən komponentlərin arasındakı daxili və xarici əlaqədən danışmaq lazımdır. Bizə belə gəlir ki, sözlər arasındakı məna və qrammatik əlaqələrin dəqiqləşdirilməsi bizim dilçilikdə öz həllini gözləyən problemlərdən biridir və bu əlaqələrin çoxluğu və zənginliyindən çəkinmək lazım deyildir. Bu zənginlik dilin inkişafı, semantikasının daha müxtəlif üsullarla ifadəsinə xidmət edir. Biz artıq başqa dillərdə olduğu kimi tabelilik və tabesizlik əlaqəsinin çərçivəsindən kənara çıxmalı, formal əlamət olmadan da semantik məna və söz sırası vasitəsilə də qrammatik əlaqə yarana bildiyini qəbul etməliyik. Yanaşma əlaqəsində olduğu kimi. Yəni dilin dialektik inkişafı ilə əlaqədar olaraq yaranan yeni ifadələrdəki yeni qrammatik bağlılıqları ayrıca, dəqiq adlandırmalıyıq. Bu zaman təkəcə formaya deyil, semantikaya da diqqət yetirmək lazımdır.

Yiyəlik halda olan şəxs əvəzlilikləri xəbər vəzifəsində işlənərkən hər hansı subyektin ona mənsub, aid olduğunu bildirir.¹

Yiyəlik halda olan adla ifadə edilmiş xəbərlər mübtədanın müəyyən əlamətini bildirir. Sərbəst cümlə üzvü ola bilməsi məhdud xarakterixə malik olan yiyəlik halda olan sözlərin xəbər kimi işlənməsi daha mütəhərrikdir. Yiyəlik halda olan sözlər xəbər şəkilçisi və ya qoşma ilə bərabər xəbər şəkilçisi qəbul etdirdikdə ayrılıqda xəbər ola bilər².

Demə əzizdir ev adamları,

De, mən bu xalqınam, xalq da mənimdir. (B.Vahabzadə)

Şəxs əvəzlilikləri müxtəlif qoşmalarla işlənərək də xəbər vəzifəsini də daşıya bilər.

Boş çuval dik durmaz, oğlum, mənim də çalışdığım sənin çündür. (İ.Əfəndiyev).

Yönlük hal şəkilçisi qəbul etmiş əvəzlik əşyanın yönəldiyi, obyekt, yerlik halda olan əvəzlik o əşyanın olduğu obyekt, çıxışlıq halında isə əşyanın çıxış nöqtəsini bildirir. Lakin situasiyadan asılı olaraq bu ümumi mənalarla yanaşı situasiyadan asılı olaraq mənalarda müxtəlif dəyişik vəziyyətlərlə də qarşılaşmaq olur.

Qonaq bu gün bizdədir, sabah sizdədir. Burada əksər halda subyekt, obyekt bildiren əvəzlik yer, məkan mənası bildirir. Bu şəxs əvəzliyinin təkində deyil, yalnız cəmində «biz, siz, onlar» əvəzliliklərində mümkün olur.

Şəxs əvəzlilikləri «kimi, tək» qoşmalar ilə işlənərkən bənzətmə, müqayisə mənasını yaradır. Qoşmanın müxtəlif məna növləri ilə işləmə də bilər.

Əvəzliliklər xəbər vəzifəsində işlənərkən müəyyən üslubi məqamlarda təkrarlana bilərlər. Bu zaman fikir daha çox qüvvətlənir, aktuallaşma özünü daha qabarıq göstərir.

¹ Müasir Azərbaycan dili. III cild. B., «Elm», S. 181.

² Abdullayev Ə.Z., Seyidov Y.M., Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili. B., «Maarif», 1985.

1. İndi sən mənimlə üzləşəcəksən? Bax ha, mən də mənəm! (İ.Əfəndiyev)

Təkrarlanan xəbərlər arasında ədatlar da işlənə bilər. Bu zaman fikir daha da qüvvətli şəkildə ifadə olunur.

2. Dünyada mənəm,

toy da mənəm, mən (B.Vahabzadə)

Şəxs əvəzlilikləri cümlənin ikinci dərəcəli üzvü vəzifəsində də işlənə bilər. Bu əvəzliliklər də isim kimi daha çox mübtəda tamamlıq vəzifəsində işləyir.

Şəxs əvəzliliklərinin müəyyən vasitəsiz tamamlıq kimi işlənməsi çox dinamikdir. Bu əvəzliliklər xəbərin yanında gələrək aktuallaşa bilər.

1. Sevdim səni, mən qibləni tapdım. (B.Vahabzadə)

Üçüncü şəxsin tək və cəmi ilə ifadə olunan müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar həm «kimi», həm də «nəyi» suallarından birinə cavab verə bilər.

1. Bütün bədəni tir-tir əsirdi, buz kimi soyuq tər basmışdı onu (T.Hüseynov). Onları da yağışdır ki, xanım görməsin. (T.Hüseynov)

Şəxs əvəzlilikləri heç bir sintaktik şəraitdə qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq kimi işlənə bilmir. Bu isə onu əvəz etdiyi isimlərdən köklü surətdə fərqləndirir.

Tamamlığın digər növü hərəkətlə bir başa deyil, dolayı yolla əlaqələndirən obyektə bildiren vasitəli tamamlıqdır. Şəxs əvəzlilikləri yönlük, yiyəlik, çıxışlıq halında eyni zamanda qoşmalarla işlənərək vasitəli tamamlıq vəzifəsi daşıya bilər. Bu zaman həmin tamamlıqlar digər nitq hissələri ilə ifadə olunan vasitəli tamamlıqlar kimi həm ismi, həm də feli xəbərlə əlaqəyə girə bilər. Yönlük halında olan şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan tamamlıqlar bənzəmə, oxşama, yönəlmə və s. mənaları yarada bilərlər.

1. Qız evdə deyə bilmədiklərini yazıb ona göndərdi. (S.Qədirzadə). 2. Gülmə öz kökünə, ayıbdır sənə! Ot kökü üstə bitər, unutma! (B.Vahabzadə).

Yerlik və çıxışlıq halda olan şəxs əvəzlilikləri ifadə olunan tamamlıqlar sintaktik situasiyadan, əlaqələndiyi sözdən asılı olaraq müxtəlif mənalar yarada bilər. İsmi yerlik və çıxışlıq halı birbaşa olaraq yer anlayışı bildirir. Şəxs əvəzliyi isə özünün morfoloji xüsusiyyətinə görə şəxs subyekt anlayışı bildirir. Bu əvəzliliklər yerlik, çıxışlıq halda işlənərkən iki - subyekt, obyekt mənası bildirilsə də, obyekt münasibəti özünü daha qabarıq göstərir.

1. Parlaq günəş məndə sevinc doğurdu. (İ.Əfəndiyev) 2. İndi qanıram ki, məndə heç demə, Bir «mən» də var imiş məndən o tayda. (B.Vahabzadə)

Çıxışlıq halında olan şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan tamamlıqlar əşyanın yerləşdiyi obyektə bildirir.

1. Yuxum qaçaq düşüb məndən yan gəzir, Yuxum küçələrdə sərgərdan gəzir. (B.Vahabzadə).

Çıxışlıq halında olan şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunan vasitəli

tamamlıqlar aid olduqları sözün mənasından asılı olaraq sahiblik, aidiyyət, mövzu obyekt, müqayisə və s. mənalara yarada bilər.

1. Məndən sənə çoxlu yadigar qalmışdır. 2. Səndən danışırıdım. Səndən sənə şikayətim var.

Əvəzliyin leksik mənasındakı ümumilik bəzən özündən sonra digər əvəzliyin işlənməsini şərtləndirir. Bu isə daha çox konkretləşmə bildirir. Lakin bu işlənmə mütləq xarakterikə malik deyil. Yalnız mənada dəqiqləşmə yaratmaq lazım olduqda sintaktik situasiyada belə qoşa işlənməyə ehtiyac qalır.

Qoşmalardan «qarşı, ilə, ötrü, üçün, haqqında» və s. sözlər şəxs əvəzliyinə qoşularkən də bu əvəzlilər müxtəlif vəzifələr, o cümlədən, vasitəli tamamlıq vəzifəsi daşıya bilər.

Şəxs əvəzlilərinin təyin vəzifəsində işlənməsi maraqlı cəhətlərə malikdir. Təyinin əvəzlilə ifadə olunmasından danışılan kitablarda yalnız işarə, təyin, bəzi sual əvəzlilərinin adı çəkilir və onların təyin vəzifəsini sərbəst daşıya bilmələrindən danışılır.

Şəxs əvəzliləri köməkçi vasitələrin iştirakı olmadan bəzi istisnaları nəzərə almasaq, cümlə daxilində özündən əvvəl təyin qəbul etmir, cümlənin təyinedici üzvü də ola bilmir. Bu istisnalar özünü inversiya vasitəsilə göstərir.

Mən bədbəxt, sən bədbəxt və ya bədbəxt mən, bədbəxt sən şəkilində işlənmələr çox dinamik olmasa da, az-az rast gəlinir. Şəxs əvəzliyinin heç bir digər vasitə olmadan bu modeldə olan təyin və təyin olunmasından başqa hallarına rast gəlinmir. Bəzi dərslərdə qeyd edilən yiyəlik halında olan «biz, siz» əvəzlilərinin təyin vəzifəsində çıxış etdiyini deyə bilərik. Bu fikirlərə bir çox elmi məqalə və monoqrafiyalarda da rast gəlirik.¹ Yiyəlik halında olan şəxs əvəzlilərindən yalnız biz və siz əvəzliyi özündən sonrakı sözün mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmədiyi halda təyin vəzifəsi daşıya bilər. Digər şəxs əvəzliləri «mən, sən, o» əvəzliləri yiyəlik halda işlənərkən özündən sonrakı sözün mənsubiyyət şəkilçili olmasını tələb edir. Bu zaman həmin əvəzlilər söz birləşməsi kimi cümlənin mürəkkəb üzvü olur. Lakin burada Ə.Z.Abdullayevin fikrini qeyd etməyi vacib hesab edirik. Müəllif prof. Y.Seyidovun III növ təyini söz birləşməsinin I tərəfini (yiyəlik halında olan sözün) təyin vəzifəsini daşmadığı fikrini dəyənləri tənqid edir. Yiyəlik halında olan «bizim, sizin» sözlərinin mənsubiyyət şəkilçisiz sözün təyin kimi çıxış etdiyini təqdir edir. Burada Ə.Z.Abdullayev öz münasibətini belə bildirir, ...Bu da müəllifin eyni elmi məsələyə yanaşmaqda ardıcıl olmadığını göstərir. (əslində biz (Ə.Z.Abdullayev) bütün yiyəlik halında olan I tərəflərin təyin kimi götürülməsinin tərəfdarıyıq.² Biz bu fikirlə razılaşa bilmirik. Çünki I tərəfi yiyəlik halda olan II tərəfi mənsubiyyət şəkilçili söz III növ təyini söz birləşməsi yaradır. Birləşmələr isə ənənəvi qrammatikada bir yerdə

¹ Azərbaycan dilinin qrammatikası. II h. B., Azərb. SSR EA, 1959. S. 126-127; Seyidov Y.M. Bir neçə söz bir cümlə üzvü rolunda – «Azərbaycan müəllimi», 14 aprel 1984. S. 31; Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. B., BDU, 1992.

² Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. B., BDU. S. 171.

mürəkkəb cümlə üzvü kimi çıxış edir.

Şəxs əvəzliyi bəzi hallarda situasiyadan asılı olaraq təyin də qəbul edə bilər.

Bəxtiyar, sinəndən neçə mən keçir

Biri dərddə keçir, biri şən keçir. (B.Vahabzadə)

Şəxs əvəzlilikləri «kimi, tək» qoşmaları ilə bərabər işləndikdə təyin vəzifəsini daşıya bilər. Bu zaman bənzətmə, müqayisə mənası yaranır.

O mədədə həzm olunur.

Neçə-neçə sənə kimi, mənə kimi balacalar. (B.Vahabzadə)

Q.M.Həsənov «Dəhnamə»nin sintaksisi adlı kitabda kimi, tək qoşmasının yerinə «ciləyin» şəkilçisinin işləndiyini qeyd etmişdir.¹ Müəllif yazır: üzərində müşahidə apardığımız yazılı mənbələrdə (şəxs və işarə əvəzliyi) tək, kimi qoşmasının sinonimi olan – ciləyin şəkilçisi (və onun fonetik variantları) ilə birlikdə I növ təyini söz birləşməsinin təyini kimi işləndiyinə təsadüf edilir.²

Şəxs əvəzliliklərinin zərflilik vəzifəsində çıxış etməsi müəyyən məhdudiyətlərlə də olsa, mümkündür. Zərfliliklər cümlədə hərəkət və ya əlamətin icra və meydana çıxma tərzini, zamanını, yerini, səbəbini, məqsədini, dərəcəsini bildirir.³

Şəxs əvəzlilikləri obyekt və məna mənası bildirdiyi üçün zərflilik vəzifəsində bir başa, yəni köməkçi vasitə olmadan çıxış edə bilmir. Şəxs əvəzliliklərindən yalnız «biz, siz» əvəzlilikləri yönlük, yerlik, çıxışlıq halda əlaqə saxladığı fəli xəbərin semantikasından asılı olaraq yer zərfliliyi vəzifəsində müstəqil çıxış edə bilər.

Qonaqlar bu gün bizdə olacaqlar. Bizdən çıxdılar. Sizdən gəlirəm. Bu gün qonaqlar bizə gələcəklər.

Şəxs əvəzlilikləri kimi, tək, görə, qədər üçün, can, sən qoşmaları ilə işlənərək zərfliliyin müxtəlif növlərinin ifadə vasitələri ola bilərlər.

1. İndi qanıram ki, mənə heç demə,

Bir mən də var imiş məndən o tayda. (B.Vahabzadə)

2. Bizə açılarda kəsirik bəzən

Azdır belələri yaxşı ki, bizdə. (B.Vahabzadə)

3. Mən sənə görə hər bir dərddə dözəcəyəm. (S.Əfəndiyev)

4. De kim sever səni mənə. Mən də sənə kimi çalışmaq istəyirəm.

Şəxs əvəzliyinin yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətləri onun bir başa daşdığı vəzifələrdir. Lakin şəxs əvəzliyinin funksiyaları da vardır. Bu funksiyalar həmin əvəzliliklərin sonradan sintaktik situasiyadan asılı olaraq – tabeli, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə əlaqə yaratmaq, mətn komponentlərini bağlamaq və açar söz kimi, ara söz kimi çıxış etmək və s. funksiyalarıdır.

¹ Həsənov Q.M. «Dəhnamə»nin sintaksisi. B., Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967. S. 27.

² Yenə orada. S. 28.

³ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. B., 2004. S. 135.

ЛИЧНЫЕ МЕСТОИМЕНЕНИЯ И ИХ СИНТАКТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

З.А.ШАХБАЗОВА

РЕЗЮМЕ

По своим морфологическим и синтаксическим особенностям личные местоимения близки к существительным и способны их заменять. Однако, наряду с этой близостью и способностью заменять существительные, отличаются от них многими особенностями. Особенно ясно эти отличия проявляются в задачах, которые выполняют местоимения. В отличие от существительных, личные местоимения не могут быть I и II стороной именных словосочетаний и выполнять ряд синтаксических функций.

В статье рассмотрены указанные сходные и отличительные особенности.